

АРХЕОЛОГІЯ (від *архео...* і *...логія*) — наука, що вивчає історичний розвиток суспільства на основі матеріальних залишків життя та діяльності людей — речових *археологічних пам'яток* від кам'яної доби до середньовіччя. А. тісно пов'язана з етнографією, антропологією, лінгвістикою, історичною географією тощо. Для вивчення археол. пам'яток застосовують різноманітні методи археол. досліджень, зокрема стратиграфічний (див. *Стратиграфія*), статистичний, типологічний та ін. Одним із найважливіших методів досліджень є картографування (див. *Археологічні карти*). Археол. матеріали доповнюються писемними джерелами. Термін «А.» вперше використав Платон. У Стародав. Греції А. називали взагалі давню історію.

У сучас. розумінні А. виникла у 15–16 ст. у зв'язку з вивченням пам'яток антич. мистецтва і набула швидкого розвитку в кін. 18 ст., особливо після успішних розкопок Помпеї. В Росії термін «А.» з'явився 1803 у «Новом словотолкователе» М. Яновського, де означав «опис старожитностей». У 19 — поч. 20 ст. досліджувано пам'ятки Стародавніх Греції та Риму; проваджувало значні археол. дослідження в Азії — у Дворіччі (розкопки м. Ура) та Індії (розкопки в долині Інду). Початок археол. досліджень в Україні припадає на 30-і рр. 17 ст., коли за велінням Київ. митрополита П. Могили розчищували руїни Десятин. церкви. Від 2-ї пол. 18 ст. археол. пам'ятки України стають предметом профес. інтересу провідних рос. і укр. дослідників. 1763 О. Мельгунов розкопав скіф. курган 6 ст. до н. е. поблизу сучас. Кіровограда. Тоді ж П. Сумароков і П. Палас здійснювали обстеження та опис антич. міст Криму. Наприкінці 18 — поч. 19 ст. почалися дослідження давньогрец. міст і курганів у Криму, а на поч. 19 ст. — слов'янських пам'яток і давньорус. міст. У 2-й пол. 19 ст. О. Поль проводив археол. розкопки на Катеринославщині, зібравши бл. 5 тис. експонатів, що стали основою музею його імені. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. в Україні досліджувано пам'ятки палеоліту (Ф. Камінський, В. Антонович, В. Хвойка, П. Єфименко, Ф. Вовк), епохи міді-бронзи (І. Забелін, О. Бобринський, Д. Самоквасов, Д. Яворницький, О. Спицин, В. Городцов), ран. заліз. віку (І. Забелін, Д. Самоквасов), стародав. слов'ян та Київ. Русі (В. Хвойка, Д. Самоквасов, В. Антонович, М. Макаренко, М. Біляшівський). Важл. роль у становленні археол. науки в Україні зіграло проведення у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі та Чернігові Всерос. археол. з'їздів, а також створення мережі археол. музеїв — Микол. (1800), Феодос. (1811), Одес. (засн. 1825 під назвою Одес. міськ. музей старожитностей; 1858 об'єднано з музеєм Одес. товариства історії і старожитностей), Херсон. (1890), Київ. (1899) та ін. У ви-

вченні археол. пам'яток України брали участь Одес. товариство історії і старожитностей (1839–1914), Археогр. комісія в Києві (1843–72), НТШ у Львові (1873–1939), НТ у Києві (1908–34), губ. архівні комісії тощо. Вперше на території України виявлено і досліджувано палеоліт. стоянки: Гінцівську на Полтавщині (1871), Вовчий Грот у Криму (1880), Кирилівську в Києві (1893–1903), Мізинську на Десні (1908–16) та ін. Наприкінці 19 ст. почали вивчати наскельні зображення Кам'яної могили та пам'ятки трипіль. культури. Особливо широко досліджувано античні міста Пн. Причорномор'я — Ольвію, Пантикапей, Херсонес, Тіру та ін. Здійснено розкопки скіф. курганів у степу, Зарубинецького та Черняхівського могильників на Київщині, слов'ян. курганів поблизу Новгорода, Чорної могили в Чернігові й курганів сіверян на Лівобережжі України. Давньорус. пам'ятки досліджували в Києві, в с. Білгородці поблизу Києва, на Княжій горі біля Канева та в ін. місцях. Результати цих дослідж. обговорювалися на всерос. археол. з'їздах (6 з 15 відбулися в Україні). Дослідження укр. старовини проводили також рос. (від 1846), польс. (від 1872), угор. (від 1870-х рр.) та румун. (1918–44) археол. товариства. За рад. влади археол. дослідження було зосереджено в академ. структурах (див. *Археології інститут* НАНУ). У цей період сформувались відомі наук. школи П. Єфименка і С. Бібікова у галузі первісної А., О. Тереножкіна — скіфології, Л. Славіна — класичної А., В. Довженка — слов'яно-руської А. Після 2-ї світової війни Інститут археології став і є нині одним з найбільших центрів розвитку А. в Україні. Його експедиції дослідили тисячі давніх пам'яток, виявили величезну кількість знахідок. Вони заповнили наук. фонди інституту, археол. та істор. музеїв України, зокрема склали основу колекцій Музею істор. коштовностей, Нац. музею історії України, Музею історії Києва, Археол. музею Інституту археології. Звіти про археол. дослідження зберігаються в наук. архіві інституту.

Укр. археологи користуються заг.-світ. періодизацією: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, ранній заліз. вік. Усі періоди репрезентовані на території України визначними археол. культурами. Значна увага приділяється вивченню проблем первіс. розселення найдавніших людей на сучас. тер. країни, виникненню та розвитку відтворювальних форм господарства, соц.-екон. й етніч. розвитку давнього насел. України, історії та культури скіфів і сарматів, антич. міст-держав Пн. Причорномор'я, етногенезу та ранній історії сх. слов'ян, історії та культури Київ. Русі. Теор. розробки в галузі соц.-істор. розвитку давніх суспільств пов'язані з вирішенням проблем становлення й розвитку сусп.

виробництва, специфіки ранніх етапів розвитку ремесла, соц. стратифікацій давніх суспільств та структури сусп. організації ранньоклас. утворень, формування найдавніших етніч. спільностей. Важл. роль у цьому пізнанні відіграють методи формалізовано-статистич. аналізу масових археол. джерел, ведеться робота зі створення інформ.-пошукової системи та методів аналізу масових археол. матеріалів на ЕОМ. Широко застосовуються у практиці археол. досліджень методи точних та природничих наук, зокрема металографії, палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології, а також трасологічний метод, який дозволяє визначити конкретне функціональне призначення знарядь праці. Спільно із спеціалістами в галузі геохімії та геофізики археологи успішно застосовують радіокарбонний (C-14) та археомагнітний методи датування археол. об'єктів. Укр. вчені створ. чимало фундам. узагальнюючих праць з археології та історії, що знайшли визнання світ. наук. громадськості. Серед них — «Нариси стародавньої історії Української РСР» / Відп. ред. С. Бібиков (1956); «Археологія Української РСР» / Відп. ред. С. Бібиков (у 3-х т., 1971–75); «Археологія Української РСР» / Відп. ред. І. Артеменко (в 3 т., 1985–86); «Давня історія України» / Відп. ред. П. Толочко (в 2-х кн., 1994–95); тритомна «Давня історія України» / Відп. ред. П. Толочко (т. 1 — 1997, т. 2 — 1998, т. 3 — 2000; усі — Київ). Від 1989 в Україні виходить ж. «Археологія».

Рекомендована література

1. Славін Л. М. Двадцять п'ять років археологічних досліджень Академії наук УРСР // Археологія. 1947. Т.

- 1;
2. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): Огляд вивчення археол. пам'яток. К., 1957;
3. Бибииков С. Н. К 50-летию археологической науки на Украине // СА. 1967. № 3;
4. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): Бібліогр. покажч. К., 1969;
5. Радянська література з археології України: [Бібліогр. покажч.]. К., 1978;
6. Артеменко И. И. Археология // История Академии наук Украинской ССР. К., 1979;
7. Його ж. Підсумки і перспективи розвитку археологічної науки на Україні // Археологія. 1982. Вип. 40;
8. Проблемная ситуация в современной археологии: (Методол. анализ). К., 1988;
9. Археология Украинской ССР: Библиогр. указ., 1918–1980. К., 1989;
10. Золото степу: Археологія України. К., 1991;
11. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. П., 1994;
12. Залізняка Л. Найдавніше минуле України. К., 1997;
13. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопед. слов.-довід. Чг., 1997;
14. Україна крізь віки: В 15 т. К., 1998–99;
15. Археологія України: Бібліогр. покажч., 1981–1990. К., 1999.

П. П. Толочко

Бібліографічний опис:

Археологія / П. П. Толочко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-44783>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).